

СУМЩИНА – ПОЛЬЩА: ГРАНІ СПІВПРАЦІ (1991-2008 РР.)

У статті аналізуються економічні, освітні, культурні, зв'язки Сумщини з польськими регіонами, зокрема, з містами-побратимами Люблінном, Гожувом-Великопольським, Свидником. Показується, як набутий досвід сприятиме руху України до Європейського Союзу.

Ключові слова: українсько-польські відносини, економіка, освіта, культура, євроінтеграція, партнерство.

В статье анализируются экономические, образовательные, культурные связи Сумщины с польскими регионами, в частности, с городами-побратимами Люблином, Гожувом-Великопольским, Свидником. Показывается, как полученный опыт будет способствовать движению Украины в Европейский Союз.

Ключевые слова: украинско-польские отношения, экономика, образование, культура, евроинтеграция, партнерство.

In the article economical, educational, cultural relations of Sumschina and Poland regions, especially with cities-brothers Lyublin, Gozhuv – Velikopol'ski, Svidnikom, are analyzed. It is shown, how purchased experience will assist in movement of Ukraine to European Union.

Keywords: relations, economy, education, culture, eurointegration, partnership.

Двосторонні зв'язки між Україною і Польщею на сучасному етапі мають міжнародний аспект, оскільки польська сторона сприяє просуванню України до членства в Європейському Союзі. Важлива роль в цьому процесі належить співпраці регіонів обох країн, вивченню польського досвіду й творчому застосуванню його в українських умовах. Вагомий вклад у нього вносять Сумська область та її польські регіональні партнери. Конструктивну роль у розв'язанні сучасних проблем відіграє спільне історичне минуле, прагнення сторін спиратися на позитивні приклади й напрацювання в сумсько-польських стосунках упродовж кількох століть.

Проблема ролі Сумщини в українсько-польських відносинах часів незалежності, в українській євроінтеграції через співпрацю з Польщею як членом ЄС поки що комплексно не досліджувалось. Певні факти, що характеризують сумсько-польські стосунки, містяться в науковій літературі, зокрема, з історії Сумщини [9, с. 25], в довідкових виданнях [21, с. 26]. Варто виділити аналітичні статті В. Терентьєва [27-29] і В. Терлецького [30], які висвітлюють ряд аспектів сумсько-польських зв'язків в історичній ретроспективі до здобуття Україною незалежності. Авторкою використані статистичні матеріали, повідомлення засобів масової інформації та мережі Інтернет. Багате розмаїття фактів, яке розкриває сучасний стан співпраці між Сумщиною і Польщею, містяться в публікаціях газет “Урядовий кур’єр”, “Сумщина”, “Суми і сумчани”, “Панорама”, “Соборний майдан”, “В двох словах” тощо.

Авторка ставить перед собою мету узагальнити нагромаджений фактичний матеріал, показати основні напрямки взаємовигідного співробітництва української області та її польських партнерів, вияснити, як регіональні зв'язки впливають на розв'язання важливих питань української та польської зовнішньої політики.

Хоча Сумщина розташована на сході України, далеко від Польщі, двосторонні відносини почали складатися з часів Великого князівства Литовського та Речі

Посполитої. В 1434 р. студент із Глухова Іван Петрович навчався в Краківському університеті [30]. Польська адміністрація сприяла заселенню земель на східному кордоні поблизу Дикого поля, будівництву нових населених пунктів, на території сучасної Сумщини. В 1601 р. поляк Виссель чи Вишель заснував Кролевець. Прикордонна фортеця Конотоп у 1634 р. збудована за наказом короля Владислава IV Вази для протистояння Московській державі. Щоб боротися з татарськими нападами, в 1641 р. побудовані укріплення Охтирки. Польським володарям належали Ромни, Липова Долина, Недригайлів, Ямпіль, Глухів. Згодом Глухову й Кролевець польськими королями було надане Магдебургське право.

У Путивлі, що був російською порубіжною фортецею, в 1635-1647 рр. йшли переговори про розмежування земель і встановлення кордону між Московією і Річчю Посполитою. В 1642 р. польські дипломати підняли питання про долю шляхтичів та членів їх сімей, яких козаки – учасники повстання під проводом Я. Острянина й А. Гуні – перевели через кордон, розпродали й просто роздали бажаним у Росії. Зокрема, власником кількох десятків полонених поляків став путивльський воєвода Н.Ю. Плещеев. Цар Михайло Федорович відповів, що існуючі документи не передбачають видачі підданих польського короля з території Росії, а що не визначено, “того делать и вновь начинать непригоже” [20, с. 185]. В 1841 р. у селі Кулішівка Недригайлівського району встановлено пам'ятний знак із написом “Место сие было границею между Польщею и Россиею”. Після приєднання Лівобережної України до Росії поляки масово виїхали з регіону.

Незалежно від російської офіційної національної політики порозумінню між українським і польським народом сприяло спілкування між людьми. Дружні стосунки підтримували В.І. Туманський (1800-1860), уродженець с. Чорториги (нині Шевченкове) Глухівського району і визначний польський поет-романтик А. Міцкевич (1798-1855), живописець М. Мурашко (1844-1909), родом з Глухова, і знаменитий польський художник Я.А. Матейко (1838-1893) [28].

Помітну роль в польському національному русі відіграв А.О. Потебня (1838-1863), уродженець села Гаврилівка (нині Гришине) Роменського району. Його близькими друзями були патріоти, борці за свободу й незалежність Польщі С. Сераковський, Я. Домбровський, Б. Бабинський, О. Шушкевич, К. Левицький, З. Падлевський. А. Потебня загинув 5 березня 1863 р. під час боїв повстанців з царськими військами в місті Пяскова Воля [24, с. 337].

Після придушення польського повстання 1863-1864 рр. велика кількість його учасників висилалась в Лівобережну Україну, де вони під наглядом поліції почали жити й на Сумщині.

В XIX ст. у Російській імперії була запроваджена нова переселенська політика, що заохочувала заселення й освоєння ряду територій. На Сумщину з Польщі почали приїздити й залишатися на постійне проживання комерсанти, підприємці, інженери й механіки, військові з родинами тощо. Цей процес не носив масового характеру. За даними довідника “Города России в 1904 году” в Сумах мешкало 1 500 поляків [28]. Їх община була нечисленною, але згуртованою, вимагала уваги до своєї релігії й традицій.

Висококваліфікованих фахівців-поляків охоче брали на роботу цукрозаводчики Терещенки й Харитоненки. Так, батько знаменитого художника й теоретика авангардного живопису Казимира Малевича (1878-1935) служив управителем на цукровому заводі Івана Терещенка поблизу Білопілля, працював у Конотопі.

Впливові роботодавці дбали про духовні потреби своїх працівників-католиків. На Сумщині зведені два римо-католицькі храми, споруди які збереглися до наших днів. За сприяння підприємця й благодійника Павла Харитоненка в 1900 р. польська громада у Сумах отримала дозвіл на будівництво свого костелу. Його було закінчено й освячено на честь Божої Матері в 1911 р. могилівським єпископом-

вікарієм Іоанном Цепляком. На поч. XIX ст. ще один костел Пресвятої Діви Марії збудований у Ромнах.

За проектом польського архітектора Кароля Іваницького на кошти Павла Харитоненка споруджений Сумський кадетський корпус (1903), будівля якого й зараз є окрасою Сум. Одним із викладачів цього військового навчального закладу був поляк Станіслав Отоцький. В гімназіях міста, реальному училищі ксьондз Теодор Рилло викладав дітям поляків Закон Божий. Почесний громадянин Сум, купець М.Й. Ліщинський профінансував будівництво альтанки на Червоній площі, яка є одним із символів обласного центру. Сумська римо-католицька громада діяла до 1932 р. [29]. За радянських часів храми закрили й пристосували під різні потреби. В сумському костелі був відділ краєзнавчого музею, шкільний спортзал, у роменському – майстерні політехнічного технікуму.

Науковці, культурні й громадські діячі, кваліфіковані спеціалісти – вихідці із Сумщини внесли великий вклад у різні сфери життя Польщі. Уродженець с. Степанівка Сумського району професор І.М. Садовський (1855-1911) відзначився як мікробіолог і фахівець з ветеринарної анатомії. В 1904-1907 рр. він очолював Варшавський ветеринарний інститут. Професор, доктор медицини, хірург М.М. Кузнецов (1863-1913), який закінчив Сумську Олександрівську гімназію, практикував у хірургічних клініках Кракова, а з 1902 р. очолив хірургічну клініку Варшавського університету. Патаморфолог, мікробіолог, академік УАН Ф.З. Омельченко (1865-1924), уродженець міста Кролевця, був військовим лікарем і проректором Варшавського військового госпіталю, викладачем патологоанатомії й мікробіології у навчальних закладах Варшави. Академік Польської Академії наук з 1935 р., будівельник та інженер С.П. Тимошенко (1878-1972), родом із с. Шпотівка Конотопського району, зробив значний внесок у розробку теорії пружності й опору матеріалів у будівництві. Уродженець Сум, літературознавець, науковець, громадський діяч П.І. Зайцев (1886-1965) підготував до друку Повне зібрання творів Т.Г. Шевченка в 16-ти томах, яке було видане у Варшаві в 1934-1939 рр. [24, с. 156, 237-238, 407, 461-462]. Перелік імен можна продовжити.

У 1938-1940 рр. на території Софроніївського монастиря на Путивльщині знаходився концтабір для польських військовополонених, в якому на 1 листопада 1939 р. утримувалось 1 525 польських офіцерів. Він був закритий 22 травня 1940 р. [29].

У 1944 р. у Сумах формувались частини Війська Польського. Тут проводилися навчання новобранців, діяв військовий шпиталь для поранених. На братській могилі польських вояків, що віддали своє життя у боротьбі з фашизмом, у 1972 р. був встановлений пам'ятник.

Представники Сумщини взяли активну участь у розбудові польської економіки часів соціалізму. Зокрема, в 50-х роках XX ст. інженери й робітники Сумського машинобудівного заводу ім. Фрунзе працювали на споруджені Кендзежинського хімкомбінату, були нагороджені польськими орденами й медалями. Майстер І.Г. Баштовий був відзначений орденом “Золотий хрест заслуги”.

Безпосередньо після набуття Україною незалежності Сумщину відвідав ряд польських делегацій з гуманітарно-ознайомчою метою. Гостей цікавило встановлення регіональних зв'язків, збереження пам'яток, пов'язаних із польською історією, забезпечення громадянам польського походження можливостей для культурного й духовного розвитку. Вони залишились задоволеними діяльністю місцевої влади з вирішення цих проблем. Позитивно розв'язалось питання про передачу віруючим римо-католицьких храмів. Костел у Сумах відновив роботу в 1994 р., у Ромнах – в 1999 р. Впорядковані польські військові поховання на центральному кладовищі. Діють польські культурні об'єднання. За даними перепису населення 2001 р. на Сумщині проживав 421 поляк (0,03 % населення).

Підписані угоди про партнерські стосунки між Сумами і містами Люблін [31] та Гожув-Великопольський [33], Конотопом і містом Свидник [15]. Міста-побратими обмінюються делегаціями, знайомляться з економічним, науковим, освітнім, культурним потенціалом один одного, вивчають спільні потреби й шляхи їх забезпечення. Через побратимські зв'язки польська сторона також може започаткувати співпрацю з іншими партнерами Сумщини. Їх представники запрошуються на різноманітні заходи. Так, на святкування 350-річчя Сум (2005) крім численної польської делегації прибули гості з Росії, Німеччини, Ізраїлю, Болгарії, Швейцарії, Туреччини. Цікаво й незвично для поляків проходять дні міста у Конотопі. Одним з його символів є конотопська відьма Явдоха Зубиха, героїня однойменного твору Г. Квітки-Основ'яненка, яка, за сучасною версією, всіляко сприяє своєму місту у добрих справах. Конотоп підтримує дружні стосунки з містами Капельроде (Німеччина) й Мулен (Франція), в історії яких теж помітну роль відіграли тамтешні відьми.

В економічній сфері з польськими партнерами співпрацюють понад 40 об'єктів господарювання. Лідером є концерн "Укрросметал", заснований у 1994 р. сумськими бізнесменами. Нині він об'єднує підприємства та фірми України, Росії, Білорусі, Казахстану, Польщі, Німеччини, має постійні представництва в шести країнах, у тому числі в Польщі. В 30-ти країнах світу стабільним попитом користується його продукція: компресорні станції для бурових верстатів, установки для попередження вибухів і пожеж у шахтах й на нафтогазових родовищах, спеціальне й нестандартне обладнання. "Укрросметал" є першовідкривачем ряду унікальних технологій, серед яких – видобуток азоту з повітря та випуск азотно-мембранних компресорних станцій. Недавно концерн вийшов на ринки КНР, В'єтнаму, Монголії, Сирії, Куби. На базі концерну "Укрросметал" країни, представлені в ньому, створили Міжнародний інститут компресорного та енергетичного машинобудування (МІКЕМ), який об'єднав та координує міжнародну наукову думку. Розробляються на теоретичному та практичному рівні такі проблеми, як утилізація і використання газів доменного, коксового і конверторного виробництва; енергозберігаюча компресорна техніка для роботи з технічними й технологічними газами; утилізація й використання шахтного матеріалу. Йде взаємний обмін науковою інформацією, готуються спільні інноваційні проекти й технології, які відповідають європейським та світовим стандартам і євроінтеграційним процесам.

Дочірнім підприємством концерну "Укрросметал" є польська кампанія "Прометгаз". Її фахівці розробили й виготовили принципово нову компресорну станцію, що забезпечує діяльність пневмомереж у штатах, де можуть статися вибухи [2].

У сумських і польських бізнес-партнерів співпадають інтереси у таких галузях, як машинобудування, легка, фармацевтична, косметична промисловість, будівництво, переробка сільгосппродукції, транспорт, виробництво біодизеля. Експортно-імпортні операції з Польщею здійснюють ВАТ "Роменський молочний комбінат", ВАТ "Суміхімпром", ВАТ "СНВО ім. Фрунзе", об'єднання "Сумиспирт", ТОВ "Сумифітофармація", ВАТ "Крафт ФудзУкраїна" тощо [13; 17]. Польські інвестиції у свій розвиток залучило ЗАТ "Технологія". Тростянецьке підприємство "Електроприлад" підписало угоду із фірмою "Дезел плюс" з міста Нова Діва. Із Польщі до Тростянця поставляються комплектуючі для випуску електропрасок нового покоління на алюмінієвій підшві, які відповідають євростандартам. У зв'язку з цим введено в експлуатацію новітнє обладнання й збільшено штат працюючих [4]. Роменська гардинно-тюлева фабрика купує в Польщі сировину високої якості, яка виявилася на 20 % дешевшою, ніж у білоруських постачальників [11]. Охтирський держлісгосп поставляє до Польщі вироби з деревини. На конотопському "Авіаконі" ремонтуються польські вертольоти. Польські будівельники закупають продукцію ТОВ "Силікатбетон", незважаючи на те, що доставляти її доводиться за півтори тисячі кілометрів. Особливим попитом користується пористий бетон, який визнаний одним із кращих

матеріалів у зведенні котеджів. Смаки найвимогливіших споживачів задовольняє якість і краса різнокольорової цегли, стінових термоблоків, оригінальних оздоблювальних елементів. Дізнавшись про транспортні проблеми Сум, автоконцерн “MAN – STAR TRUCKS” запропонував місту автобуси “MAN” на пільгових умовах [12].

Польські інвестиції в господарство Сумщини складалі: в 1996 р. – 21,1 тис. дол., у 2002 р. – 47,8 тис. дол., у 2005 р. – 4 147,2 тис. дол., у 2006 р. – 94,2 тис. дол. [21]. Польська сторона пояснює незначні обсяги інвестування нестабільною політичною ситуацією в Україні та власними потребами в зв'язку із вступом до ЄС [32]. Існують широкі можливості для подальшої економічної співпраці.

З 2005 р. на Сумщині проводяться Міжнародні інвестиційні форуми й виставки “Слобожанський міст”. В 2006-2007 рр. на них показали свої досягнення понад 250 учасників із 20 країн світу. У форумах і виставках взяли участь ряд польських підприємств і фірм, які могли обрати бізнес-проекти для вкладення інвестицій, а також налагодити контакти з представниками ділових кіл країн-учасниць.

Плідним напрямком співпраці є гуманітарна сфера. Польську мову в Сумах вивчають учні класичної гімназії, студенти трьох університетів – педагогічного, державного, аграрного. В рамках Року Польщі в Україні (2004) проводилась Всеукраїнська молодіжна вікторина на краще знання польської історії, географії, економіки, культури, в якій взяло участь 840 чол. Друге місце виборола 10-класниця Сумської класичної гімназії Вікторія Власенко [8].

Налагоджено тісний науково-освітній обмін між вузами. Сумський національний аграрний університет співпрацює з Аграрно-технічною академією у Бидгощі, Головною школою сільського господарства в Варшаві, Познаньським аграрним університетом, Вармінсько-Мазурським університетом [34]. Сумський державний університет, що готує в основному інженерно-технічні кадри, має контакти з 5-ма польськими вищими навчальними закладами, Сумський педагогічний університет ім. А.С. Макаренка – з 3-ма. Гідно представляла Сумщину в Польщі делегація міжнародного університету “Україна” в межах програми “Освіта без кордонів”. Студенти й викладачі знайомились з історичною та сучасною архітектурою Любліна, Замосця, Казімежа-Дольного, Козлувки. В Люблінській художній галереї сумчани розгорнули виставку “Польща очима української молоді”, яка викликала неабиякий інтерес [22].

Жителі Сумщини та польських регіонів мали взаємну можливість і задоволення познайомитись із творчістю музикантів, співаків, танцювальних і хорових колективів, художників іншої сторони.

У 2006 р. художні колективи аграрного університету хор “Юність”, танцювальний ансамбль “Весна”, фольклорний ансамбль “Стріла”, група солістів здійснили турне містами Польщі, дали великі концерти у Вармії, Мазурах, Ольштині, Варшаві, Познані, Гданьську [5]. Глядачі гаряче вітали студентські колективи “Юність” і “Весна” на XI Міжнародному фольклорному фестивалі в Ольштині. Самодіяльні артисти демонстрували слобожанське народне мистецтво, встановили дружні контакти з учасниками з Польщі, Англії, Сербії, Мексики, Вірменії, Єгипту та ін. [14].

На Сумщині з неменшим успіхом пройшли концерти ансамблю “Люблінянка” [13].

В обласній бібліотеці ім. Островського була організована літературна декада “Поляки і українці – брати-слов'яни”. На літературно-музичному вечорі в будинку-музеї А.П. Чехова виступила професор Краківської музичної академії, солістка Варшавської філармонії Ірина Сіялова-Фогель. В Сумському обласному краєзнавчому музеї відбулася виставка сучасного польського графіка Вальдемара Войцеховського “Спочатку був логотип”, яку представник облдержадміністрації назвав “чудовим прикладом побудови спільної Європи” [1].

У зв'язку зі вступом Польщі до Європейського Союзу 1 травня 2004 р. недержавні організації цієї країни провели на Сумщині ряд конференцій, семінарів, презентацій, брифінгів з роз'яснювальною й пропагандистською метою.

1 листопада 2005 р. Фонд ім. Стефана Баторія організував семінар "Україна на шляху до Європи", де аналізувалась і роль Сумщини в цьому процесі [6]. Два семінари були присвячені аграрним проблемам, шляхам їх вирішення до і після вступу Польщі до ЄС, творчому застосуванню польського досвіду в Україні й на Сумщині. В листопаді 2006 р. у Сумах відбувся семінар у межах проекту "Нові виклики перед сільськогосподарськими дорадчими службами Польщі та України: обмін досвідом". У ньому взяли участь голови районних Рад та сільські голови, працівники управлінь сільськогосподарського розвитку, керівники агрофірм, представники фермерства області. Вони довідалися, що нині в Польщі працює майже 2 млн фермерських господарств. В 2004 р. у польське сільське господарство за допомогою Євросоюзу було вкладено 1,5 млрд євро, в 2006 р. – 1,9 млрд євро. Ефективній роботі сільських товаровиробників сприяють 5 600 працівників служби сільськогосподарського дорадництва [16]. В жовтні 2007 р. відділ сільськогосподарського дорадництва у Старому Полі Поморського осередку провів на Сумщині двотижневий семінар-тренінг з організації роботи ланцюжка від виробника до споживача сільськогосподарської продукції. Набутий досвід сумські аграрії намагаються впроваджувати в життя, проте це досить складно при відсутності в Україні чіткої перспективної програми сільськогосподарського розвитку [7].

Велике враження на сумську громадськість справила прес-конференція представників місцевого самоврядування поморського міста Ґдиня Леха Журека та Марціна Волека в грудні 2006 р. За їх словами, головна складова адміністративно-територіальної реформи – це децентралізація фінансових ресурсів. Бюджет Ґдині, де проживає 250 тис. громадян, у 2007 р. складав майже 400 млн дол., тобто, 2 млрд грн. Бюджет Сум, у яких мешкає 270 тис. чол., становить 270 млн грн. Міська громада Ґдині має реальні важелі контролю за діяльністю чиновників і раціональним витрачанням коштів [35]. В Україні адміністративно-територіальна реформа лише буде проводитись, її здобутки невідомі.

У 2007 р. польські експерти – представники відповідних установ Євросоюзу – вивчали економічний та культурний потенціал двох районів Сумської області – Путивльського й Конотопського. Після відвідання Путивля й ознайомлення з його пам'ятками історії та культури експерти висловили тверду впевненість у тому, що він "створений для світового туризму" при наявності інфраструктури й проведенні добре продуманої рекламної кампанії. На думку експертів, у Конотопі виготовляється багато конкурентноспроможної продукції, але їй необхідно надати експортну підтримку для виходу на світові ринки. Експерти відмітили, що в Інтернеті дуже мало потрібної інформації про Сумщину англійською мовою, а тому далеко не всі бажаючі за межами України можуть долучитися до співпраці [19].

За час співробітництва між Сумами і її польськими партнерами визначені пріоритети, намічені спільні програми в різних сферах, отримані конкретні позитивні результати. У багатьох випадках двосторонні зв'язки переростають у багатосторонні. Сумсько-польські відносини можуть слугувати прикладом дружби і взаєморозуміння між регіонами і державами. Нагромаджений поляками досвід реформування економіки й суспільного життя, впровадження євростандартів дає можливість Україні врахувати їх досвід і не повторювати помилок на шляху до Євросоюзу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бабинєць Т. Спочатку було слово. I...логотип // Сумщина. – 2007. – 20 червня. – С. 4.
2. Вертіль О. Відчувати перспективу. I працювати на неї // Сумщина. – 2005. – 5 жовтня. – С. 3.
3. Вертіль О. Сумщина – Польща: пошук нових проектів // Урядовий кур'єр. – 2007. – 22 травня. – С. 6.
4. Власні зусилля плюс вигідне партнерство // Сумщина. – 2003. – 7 листопада. – С. 2.
5. Геренко С. У гості – з творчими подарунками // Сумщина. – 2006. – 10 червня. – С. 3.
6. Демченко Л. Разом до Європи // Сумщина. – 2005. – 2 грудня. – С. 2.
7. Досвід Польщі нам знадобиться // Сумщина. – 2007. – 29 вересня. – С. 1.
8. Ерудиція й до Варшави доведе // Сумщина. – 2004. – 28 травня. – С. 4.
9. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область. – К.: Головна редакція УРЕ УРСР, 1973. – 694 с. з іл.
10. Михайленко В. У нас багато спільного // Суми і сумчани. – 2004. – 11 листопада. – С. 12.
11. На польський ринок сировини вийшла роменська “гардинка” // Сумщина. – 2004. – 4 лютого. – С. 1.
12. Нам пропонують... “МАНи” // Сумщина. – 2008. – 1 травня. – С. 1.
13. Партнерство поглиблюється динамікою співпраці // Сумщина. – 2004. – 25 вересня. – С. 1.
14. Поляки аплодували “Юності” й “Весні” // Сумщина. – 2006. – 6 жовтня. – С. 1.
15. Поляки придивляються до Конотопа // Сумщина. – 2003. – 5 листопада. – С. 1.
16. Поляки розповіли, чому їхнє село багатіє // Сумщина. – 2006. – 15 листопада. – С. 2.
17. Поляки цікавляться Сумщиною // Сумщина. – 2004. – 21 лютого. – С. 1.
18. Посол говорив українською // Сумщина. – 2005. – 22 квітня. – С. 1.
19. Рудницька М. Евророзведка удалась // В двох словах. – 2007. – 11 апреля. – С. 4.
20. Соловьев С.М. Сочинения. В 18 кн. Кн. V. Т. 9-10. История России с древнейших времен. – М.: Мысль, 1990. – 496 с.
21. Статистичний щорічник Сумської області за 2005 рік. – Суми: Головне управління статистики в Сумській області, 2006. – 653 с.
22. Сумчан у Польщі оцінили, а вдома – запросили до посольства // Сумщина. – 2004. – 6 червня. – С. 4.
23. Сумчани дружать з Польщею // Урядовий кур'єр. – 2004. – 19 березня. – С. 3.
24. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. – Суми: АС “Медіа”-Сумський державний університет, 2003. – 608 с.
25. Сумщина в історії України. – Суми: МакДен, 2005. – 596 с.
26. Сумщина від давнини до сьогодення: Наук. довідник. – Суми: Слобожанщина, 2000. – 384 с.
27. Терентьев В. Зв'язки з глибини століть // Суми і сумчани. – 2004. – 11 березня. – С. 7.
28. Терентьев В. Зв'язки з глибини століть // Суми і сумчани. – 2004. – 18 березня. – С. 9.
29. Терентьев В. Зв'язки з глибини століть // Суми і сумчани. – 2004. – 16 квітня. – С. 8.
30. Терлецький В. Польща в житті глухівчан // Соборний майдан. – 2006. – № 2. – С. 4-5.
31. У Сум одним побратимом тепер більше // Сумщина. – 2002. – 27 вересня. – С. 1.
32. Ханін С. Посол говорив українською...// Сумщина. – 2004. – 22 травня. – С. 1.
33. Чернов В. Західний вектор // Сумщина. – 2007. – 19 вересня. – С. 2.
34. Чому поляки увосьмеро багатші за сумчан?// Сумщина. – 2006. – 22 грудня. – С. 1.
35. www.sumystat.sumy.ua.
36. www.tour.sumy.ua.